

Μνήμων

Τόμ. 40 (2023)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΕΛΙΣΣΑΒΕΤ ΤΣΑΚΑΝΙΚΑ, Από την Αυστρία στις ΗΠΑ: Οι Έλληνες και τα άλλα έθνη στις εφημερίδες της νεολαίας (1859-1865) ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΗΘΥΡΗΣ, Η αποικιακή δημόσια Διοίκηση τον 19ο αιώνα: Η περίπτωση της Indian Civil Service ● ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΑΥΛΗ, Οι αχαρτογράφητοι άνθρωποι της Σμύρνης ● ΡΟΔΗΣ ΛΟΧΑΙΤΗΣ, Η «μακρά διάρκεια» των Μαρξολογικών ● ΠΟΤΑ ΤΟΥΡΓΕΛΗ, «Αιτούμεν άμεσον απομάκρυνσην τούτου». Οι προσηγορικοί σύλλογοι του Μεσοπολέμου απέναντι στους «σατραπίσκους» υπάλληλους των υπηρεσιών της αποκατάστασης ● ΕΥΓΕΝΙΑ ΚΡΕΜΜΥΔΑ, Απόπειρα προσέγγισης μιας ιστορικής τομής: Πόλεμος και Κατοχή στα μηχανουργεία του Πειραιά ● ΡΑΥΜΟΝΑΟΣ ΑΛΒΑΝΟΣ, Η επικοινωνία του Πολέμου και ο πόλεμος της επικοινωνίας. Ο πολιτικός λόγος των δύο αντιπάλων του ελληνικού Εμφυλίου μέσα από τον Τύπο

50 ΧΡΟΝΙΑ ΕΜΝΕ: ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Βαγγέλης Καραμυνολάκης, Έφη Αβδελά, Αντώνης Λιάκος, Αλέξης Πολίτης, Σοφία Ματθαίου, Παναγιώτης Δ. Μιχαηλίδης, Πόπη Πολέμη, Χρήστος Τριανταφύλλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, Σάκης Δημητριάδης, Ηλίας Κολοβός, Ελένη Κυριακίδου, Χρήστος Λούκος, Ιωάννα Πετροπούλου, Βάσω Σειργιάνου, Μάριος Δημητριάδης, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Ελευθερία Ζέη, Νικόλαος Πάσης, Βαγγέλης Σαράφης

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Δημήτρης Μ. Κοντογεώργης, Χρήστος Λούκος, Όλγα Κατσαράδη-Hering, Κατερίνα Δέδε, Χρήστος Χατζημοσχίρ, Ανελίας Καπουράνης, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου

40

ΑΘΗΝΑ 2023

Οι αχαρτογράφητοι άνθρωποι της Σμύρνης

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΑΥΛΗ

doi: [10.12681/mnimon.39701](https://doi.org/10.12681/mnimon.39701)

Copyright © 2024, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΥΛΗ Κ. (2025). Οι αχαρτογράφητοι άνθρωποι της Σμύρνης. *Μνήμων*, 40, 61–79.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.39701>

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΑΥΛΗ

ΟΙ ΑΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΤΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ

*Έχουμε σερβιτόρους, θυρωρούς, υπαλλήλους
για να ασκούμαστε πώς θα δίνουμε προσταγές
με τρόπο αξιαγάπητο*

Βάλτερ Μπένγιαμιν (1892-1940)

Την περιγραφή της ζωής στη Σμύρνη, στην οποία τον 19ο αιώνα είχε κορυφωθεί το εμπορικό και ναυτιλιακό ενδιαφέρον των εθνοτήτων, χαρακτηρίζει ένας λόγος αποδυναμωμένος από ταξικό περιεχόμενο. Επισκιασμένος και από την ιδεολογική χρήση της ιστορίας, στις αναπολήσεις κυριάρχησε η αίγλη του αστικού τοπίου που διαμόρφωνε η προκυμαία και η «καλή κοινωνία» του, η εγγράμματη και σε θέση να αυτοαναφέρεται στα συγκριτικά της πλεονεκτήματα. Περιγραφές και φωτογραφίες επισκεπτών, που ελάχιστα κινήθηκαν πέρα από το εκσυγχρονισμένο κέντρο, απέδωσαν ιδανικά το τρόπαιο από μια ημιαποικιακή και εξαρτημένη Αυτοκρατορία «ιδανική» όμως υπήρξε και η απουσία αναφορών στις περιοχές όπου ζούσαν τα ενδεή κοινωνικά στρώματα, τα πολυπληθέστερα και θεωρούμενα δίχως «ιστορική αποστολή». Ωστόσο, τα προφανή γνωρίσματα του βίου τους ξεγλιστρούν από τις πρωτογενείς αφηγήσεις: χαραμάδες που «ασεβούσαν» προς τον κυρίαρχο πλούτο και αποκάλυπταν τη δύσκολη καθημερινότητα των «αδιάφορων» ανθρώπων που συνέβαλλαν στην ευμάρεια και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του τόπου, προτού χάσει τη μνήμη του.

Κυψέλες αφθονίας και θριάμβου

Το μεσημέρι ξεχείλιζε η ευρωπαϊκή συνοικία από κόσμο. Μετά τη μεγάλη σε έκταση πυρκαγιά του Ιουνίου του 1845, που κατέκαψε τα ξύλινα σπίτια στα αδιέξοδα δρομάκια, η πόλη ξαναχτίστηκε με άφλεκτα υλικά, διευρυμένους δρόμους και συμπαγή σπίτια.¹ Την κεντρική αρτηρία της

1. Ceylan Gençer, «Common cultural heritage in two Ottoman ports: Smyrna

διέσχιζαν άνδρες με φαθάκι που χαιρετούσαν με αστική ευγένεια, μια θορυβώδη καρότσα που τους στρίμωνε στο πεζοδρόμιο, πλανόδιοι πωλητές και κομψές αργοκίνητες γυναίκες με πακεταρισμένα είδη πολυτελείας. Η «Νέα Σμύρνη», όπως αναφερόταν το 1885 στην αμερικανική *Διεθνή Εγκυκλοπαίδεια*, η ανανεωμένη, χωρίς ισλαμική φυσιογνωμία, Κάτω Πόλη, ήταν το αναβαθμισμένο αρχιτεκτονικά, κοινωνικά και οικονομικά τμήμα της πόλης, που είχε επιλεγεί από την αγγλική εταιρεία Ottoman Gas για να φωταγωγηθεί: «το τμήμα της πόλης το γνωστό ως η Ευρωπαϊκή συνοικία»: οι οδοί των Φράγκων και των Ρόδων, το Δημαρχείο και τα μεγαλοαστικά σπίτια,² στα οποία το νερό ζεσταίνονταν με θερμοσίφωνες αερίου, ενώ ορισμένα είχαν και τουρκικό χαμάμ για το οικογενειακό λουτρό.

Διακεκριμένοι για την οικονομική τους θέση ιδιοκτήτες, μετέτρεψαν τα νέα κτίσματα σε πολυτελή ξενοδοχεία, σε πολυκαταστήματα εισαγόμενων ειδών από την Αγγλία, τη Μασσαλία, το Λιβόρνο και την Τεργέστη, και σε διώροφες οικίες. Με κρεβατοκάμαρες στον επάνω όροφο και σαλόνια και τραπεζαρίες στον κάτω, χώροι που φημίζονταν για τα δείπνα τους με συνδαιτυμόνες που είχαν κοινές οικονομικές διασυνδέσεις, και φρόνημα διακατεχόμενο από το πάθος της απόστασης από τους πολλούς, και της ευγένειας με τους ισάξιους: γυναίκες με δαντέλες που είχαν στην τσάντα τους μια ταμπακιέρα τσιγάρων και μια τράπουλα μπριτζ, και άνδρες με σμόκιν ή ρεντιγκότες από αγγλικό ύφασμα, που κάπνιζαν πούρα Αβάνας και φορούσαν γυαλιά με χρυσή αλυσίδα. Όλοι απολάμβαναν λαβράκι με σπιτική μαγιονέζα, κοτόπουλο και από τις πιατέλες τουρσιά, τυριά, μαύρο χαβιάρι και αβγοτάραχο, κι όποτε διέκοπταν για να ανταλλάξουν φιλοφρονήσεις σκουπίζονταν λεικιάζοντας την κατάσπρη πετσέτα τους. Εξάλλου, πολύ πριν την περίοδο Τανζιμάτ, οι οθωμανικές αρχές είχαν επιτρέψει την εισαγωγή νέων κοινωνικών συνηθειών: στις αρχές του 18ου αιώνα ο διπλωμάτης Alexander Drummond είχε ιδρύσει την πρώτη Στοά ελευθεροτεκτόνων στο Λεβάντε για τους αδελφούς μασόνους της Σμύρνης³ και ο διπλωμάτης d'Arvieux είχε δει Παναγία αγιογραφημένη σε τοίχο αρχοντικού, σε φυσικό μέγεθος και με ζωηρά χρώματα,

and Salonica», M. Correia, G. Carlos, S. Rocha (επιμ.), *Vernacular Heritage and Earthen Architecture*, Λονδίνο, Taylor-Francis, 2013, σ. 575.

2. *The Journal of Gas Lighting*, (Λονδίνο) 17.7.1862· πρβλ. *New Perspectives on Turkey*, Μασσαχουσέτη, Great Barrington, 1991, σ. 223.

3. Alexander Drummond, *Travels through Different Cities of Germany, Italy, Greece and Several Parts of Asia as far as the Banks of the Euphrates [...]*, Λονδίνο, W. Strahan, 1754.

και πιστούς να της ανάβουν κεριά. Είχε δει και γλέντια ως το ξημέρωμα, χορούς Χριστιανών και κατά τη Σαρακοστή, και Ελληνίδες ντάμες σε χορούς Άγγλων,⁴ των οποίων την προνομιακή συμμετοχή στις διασκεδάσεις συνέκρινε, εκδότης τοπικής εφημερίδας, με τη θέση των αγωνιστριών του 1821: όταν οι αγωνιζόμενες Ελληνίδες χόρευαν τον χορό του Ζαλόγγου, «αι Ελληνίδες της Μικρασιατικής πρωτεύουσας προσεκαλούντο εις τας χορευτικάς εσπερίδας της ευρωπαϊκής κοινωνίας».⁵

Τις μέρες του καρναβαλιού, Χριστιανοί στους δρόμους, μασκαρεμένοι και χωρίς πουκάμισα, κατευθύνονταν στις οικίες εύπορων Ελλήνων, όπου έπιναν και χόρευαν με βιολιά όλη νύχτα –ελευθερία για την οποία υπέθεταν ότι δωροδοκούνταν ο καθής.⁶ Ο εφημέριος Francis Arundell, που βρέθηκε στη Σμύρνη για λογαριασμό της Levant Company, είχε καυτηριάσει την αμετροεπή διασκέδαση, σε συνδυασμό με το πάθος του τζόγου. Το είχε επιβεβαιώσει και ο λιθογράφος πορτρέτων οπλαρχηγών της Ελληνικής Επανάστασης Francis Hervé: υπηρέτες προπορεύονταν με φανάρι στους αφώτιστους δρόμους, όταν οι αφεντάδες τους πήγαιναν το βράδυ να παίζουν, ενίοτε μέχρι το επόμενο μεσημέρι αν γινόταν και χορός στη χαρτοπαικτική λέσχη. Κάποιος είχε κερδίσει 370 στερλίνες σε ένα βράδυ· ποσό σκανδαλώδες συγκριτικά με το περιορισμένο εισόδημα ενός συνηθισμένου οικογενειάρχη, είχε σχολιάσει ο Hervé, δεδομένου ότι κατά την επιβίβασή του σε πλοίο της γραμμής, για να συνεχίσει το ταξίδι του στην Ελλάδα, το πλήρωμα σχεδόν λιμοκτονούσε. Στο Ευρωπαϊκό Καζίνο, με τη σχεδόν ιερατική αριστοκρατία που δημιουργούσε αξίες δίνοντάς τες και ονόματα, αρχικά δεν δέχονταν εύπορους Έλληνες, Αρμένιους και Εβραίους. Δεν ήταν Ευρωπαίοι, και θεωρούνταν προσβολή να δέχονται αυτούς που μέχρι πρόσφατα φορούσαν καλπάκι και βράκα παντελόνι.⁷ Αλλά τα κοινά επιχειρηματικά συμφέροντα της οθωμανικής Belle Époque άμβλυαν τις ιεραρχίες –αν και όχι για όλους: δυναστικές οικογένειες όπως οι Whittalls, Girauds, Wallace, La Fontaine και Paterson, συνέχιζαν να αποκλείουν τους μη-Λεβαντίνους από τις ελίτ

4. Laurent d'Arvieux, *Mémoires du chevalier d'Arvieux, envoyé extraordinaire du Roy à la Porte* [...], Παρίσι, Charles-Jean-Baptiste Delespine, 1735, σ. 101-106, 123-124.

5. *Αγμονία*, 22.9.1921.

6. Paul Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Παρίσι, Hachette, 1896, σ. 471-472.

7. Francis Hervé, *A Residence in Greece and Turkey : with notes of the journey through Bulgaria, Servia, Hungary, and the Balkan*, τ. 1, Λονδίνο, Whittaker & Company, 1837, σ. 343-344.

λέσχες:⁸ θεωρώντας την κοινωνική θέση πολιτισμική κατηγορία με βιολογικά χαρακτηριστικά, κατά τα πρότυπα του ευγονισμού, συντηρούσαν με γάμους και ενδογαμίες την «καθαρότητα» του αίματος και τη μονοπωλιακή οικονομική θέση τους.

Και τα πάρτι θριάμβου και ευδαιμονίας της υψηλής κοινωνίας ο Hervé χαρακτήριζε «ανούσια». Και «ενώ όλοι έτσι τα θεωρούσαν, συμμετείχαν σε μια κοινωνικότητα που δεν τους πρόσφερε χαρά», με τις στερεοτυπικές συμπεριφορές στις αστραφτερές από καθρέφτες και πολυελαίους σάλες, τα εδέσματα από δεκάδες γαλοπούλες και πάπιες, τις άφθονες σαμπάνιες και τα κρασιά⁹ και τις καμαρωτές προπόσεις μέσα στους πυκνούς καπνούς πύρων. Αλλά και τις απαγορευμένες για τους Μουσουλμάνους νοστιμιές: σαλάμια, ζαμπόν, μορταδέλες, και πηχτή από χοιρινή κεφαλή από τα «γουρουνάδικα» του Φασουλά στην πλατεία που στάθμευαν οι καρότσες της Σμύρνης. Διασκέδαση που είχε μετατρέψει την πιο εύπορη από τις «Επτά Εκκλησίες της Αποκάλυψης» σε «πόλη απίστων»: κινηματογράφοι αισθησιακών και βίαιων ταινιών που έβλεπαν και νεαρά αγόρια, εκατοντάδες μπυραρίες, σαλόν, καφέ-σαντάν και καμπαρέ με Γαλλίδες, Ιταλίδες και Γερμανίδες τραγουδίστριες, που, υπό το άγρυπνο βλέμμα του πάτρωνα, διασκέδαζαν με σκανδαλώδη νούμερα το αντρικό κοινό της μεσαίας και ανώτερης τάξης. Άλλες συνήθειες όμως, αμφισβητούσαν τον πλουσιοπάροχο κοσμοπολιτισμό: υπήρχαν Εβραίοι και Τούρκοι που δεν συμμετείχαν στη δυτικότροπη διασκέδαση και στριμώχονταν στα υπόγεια, πνιγηρά από καπνό και βρόμικα θέατρα σκιών, με τις φάρσες του καλόκαρδου Καραγκιόζη. Κοινωνικές αποστάσεις κατάδηλες στα μικρά θέατρά τους –σε αντίθεση με τα πολλά και μεγάλα των Ελλήνων—¹⁰ και στην υλική ιστορία τους.

Η παρένθεση της δόξας: τα «ανιστορικά» υποκείμενα

Οι έντονες κοινωνικές διαφοροποιήσεις του 19ου αιώνα υπήρχαν και στη Σμύρνη, στην οποία το εμπόριο αναπαρήγε το βιομηχανικό κεφάλαιο και τα αγροτικά προϊόντα της μεταποιούνταν από τα εργοστάσιά της. Ανεκτίμητα ήταν και τα κοιτάσματα αντιμονίου και χρωμίου, στο βιλα-

8. Milton Giles, *Paradise lost: Smyrna 1922*, Λονδίνο, Sceptre, 2008, σ. 44.

9. F. Hervé, *A Residence*, ό.π., σ. 336-337, 364.

10. Henry Avelot, *Croquis de Grèce et de Turquie, 1896-1897*, Τουρ, Alfred Mame & Fils, 1897, σ. 137· Sara Snell, Margaret Forsythe, «Recreation», Rifat Bali (επιμ.), *A Survey of Some Social Conditions in Smyrna, Asia Minor 1921*, Κωνσταντινούπολη, Libra, 2009, σ. 110.

έτι Αϊδινίου, για την κατασκευή τεθωρακισμένων πλακών, οβίδων, πυροβόλων όπλων και βλημάτων διάτρησης πανοπλίας¹¹ στους πυρετώδεις εξοπλισμούς του προβλεπόμενου πολέμου, αφού οι αγγλικές βιομηχανίες απειλούνταν από την πρωτοπόρα γερμανική χημεία και την παραγωγή αυτοκινήτων. Οι εντεινόμενοι ανταγωνισμοί για δίκτυα εμπορίου μεγάλων αποστάσεων, που διεκδικούσαν άλλης κλίμακας κέρδος και κυριαρχία, «φόρτωναν» στα χαμηλά ημερομίσθια την αγροτική, βιομηχανική και εξορυκτική εργασία και την εκμηχάνιση της παραγωγής και της μεταφοράς. Ακόμα λιγότερο αμείβονταν οι γυναίκες, Μουσουλμάνες, Χριστιανές και Εβραίες εργάτριες, με τη δικαιολογία ότι ήταν ανειδίκευτες και η εργασία τους απλά συμπλήρωνε το οικογενειακό εισόδημα. Πράγματι, μόνο τρόφιμα μπορούσαν να αγοράσουν, όχι καινούργια είδη νοικοκυριού ή ενδύματα.¹²

Τη γρήγορη ανάπτυξη και ταυτόχρονη επέκταση της πόλης σε όλη τη γύρω περιοχή είχαν υποστηρίξει τα μεγάλα έργα υποδομής που είχαν αναλάβει ξένες εταιρείες από τα μέσα της δεκαετίας του 1850, όπως η κατασκευή σιδηροδρομικών γραμμών, αρχικά από αγγλική εταιρεία και λίγο αργότερα από γαλλική.¹³ Τα σιδηροδρομικά δίκτυα και το τηλεγραφικό, στη Σμύρνη, που θα άνοιγαν τον δρόμο στην παγκόσμια οικονομία, εκπαιδευαν εργάτες για τρεις μήνες χωρίς αμοιβή.¹⁴ Στη συνέχεια ο τεχνίτης των σιδηροδρόμων αμειβόταν με 4 σελίνια (20 σελίνια = 1 στερλίνα) για 12ωρη εργασία, και αφού οι αγρεργάτες αμείβονταν με 2 σελίνια, οι εταιρείες τους έδιναν 2-3 σελίνια (15 πιάστρες) για να τους προσελκύουν στις σιδηροδρομικές κατασκευές.¹⁵ Οι γραμμές διέσχιζαν τις κοιλάδες των ποταμών, όπου καλλιεργούνταν σύκα και σταφίδες, και οι επιχειρηματίες είχαν αγοράσει φτηνά το μεγαλύτερο μέρος της αγροτικής γης κατά μήκος των αξόνων και εξήγαγαν τη δική τους παραγωγή,

11. Edward Earle, *Turkey, the Great Powers, and the Baghdad Railway. A Study in Imperialism*, Νέα Υόρκη, MacMillan, 1924, σ. 14.

12. Joel Beinin, *Workers and Peasants in the Modern Middle East*, Καλιφόρνια, Cambridge University Press, 2010, σ. 65· G. Stearns, «Industrial Conditions», R. Bali (επιμ.), *A Survey*, ό.π., σ. 45.

13. Αλέκα Καραδήμα-Γερόλυμπου. «Όψεις του αστικού χώρου της Σμύρνης πριν και μετά από την καταστροφή», Ι. Καραχρήστος, Π. Ποτηρόπουλος (επιμ.), *Σμύρνη. Η ανάπτυξη μιας μητροπόλης της Ανατολικής Μεσογείου, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Ακαδημία Αθηνών*, Αθήνα 2016, σ. 268.

14. G. Stearns, «Industrial Conditions», ό.π., σ. 37.

15. Francesco Valenzuela, *The Construction of the Smyrna-Aidin Railway (1856-1866)*, El Paso, University of Texas, 1975, σ. 8.

με τους ντόπιους να διαμαρτύρονται για το απολεσθέν τοπικό εισόδημα. Κι αν ο σουλτάνος Abdülaziz ήταν «θύμα του πυρετού των σιδηροδρόμων», όπως έλεγαν οι Ρώσοι, καθώς απέβλεπε σε ανάπτυξη ίδια με της Δύσης, ο λαός τούς θεωρούσε αφορμή για αυξημένους φόρους και διείσδυση ξένων επιχειρηματιών και στρατευμάτων στην Αυτοκρατορία.¹⁶ Εξάλλου, η ανάπτυξή τους ήταν εκλεκτική. Για 80 χιλιόμετρα, έως την Έφεσο, το εισιτήριο κόστιζε 2 στερλίνες (ακριβό και για τα δεδομένα της Αγγλίας, όπου το 1860-1870 ένα καθημερινό κοστούμι κόστιζε 2 στερλίνες και μια ταπεινή κηδεία 3,5 στερλίνες), μαρτυρώντας πως αποσκοπούσαν κυρίως στη μεταφορά εμπορευμάτων –ένας από τους λόγους που, στον βικτωριανής αισθητικής σταθμό Αϊδινίου, ο Κοσμάς Πολίτης δεν είδε ποτέ «συνωστισμό και χλαλοή».¹⁷ Στη λίστα Tarif de Smyrne aux Stations Principales εντοπίζονται επίσης υψηλά ναύλα: 18,75 πιάστρες (100/110 πιάστρες = 1 στερλίνα) για ένα τρίτης θέσης εισιτήριο στη γαλλικής εταιρείας γραμμή Σμύρνη – Κασαμπά το 1868 –με παρακλάδι στον Μπουρνόβα για τους εύπορους κατοίκους του, όταν κατέβαιναν ή επέστρεφαν στη Σμύρνη. Ο μέσος όρος των μισθών στον αγγλικό σιδηρόδρομο Αϊδινίου ήταν λίγο χαμηλότερος από τον αντίστοιχο του Κασαμπά.¹⁸

Όταν διαπλατύνθηκε η αποβάθρα, ένα θορυβώδες πλήθος πηγαينوερχόταν στις μαλτέζικες πλάκες της ναύτες, λιμενεργάτες, βουτηχτές που ξέμπλεκαν τις άγκυρες των караβιών, ναυλομεσίτες, καμήλες φορτωμένες με σακιά, άμαξες, το ιππήλατο τραμ, πλανόδιοι μικροπωλητές: ο καφετζής που φώναζε (λουκούμια), ο Έλληνας γαλατάς που φώναζε «γάλα», ο βιβλιοπώλης με την κρεμασμένη σάκα στον ώμο, τη γεμάτη μυθιστορήματα του Βίκτωρα Ουγκώ που είχαν μεγάλη πέραση, οι λουστραδόροι που φώναζαν «φρέσκο στίλβωμα» και κάποιες φορές τσακωνονταν και πέταγε ο ένας στο κεφάλι του άλλου τις βούρτσες μέχρι που εμφανιζόταν ο αστυνόμος.¹⁹ Στα γύρω καφενεία, όπου γίνονταν συμφωνίες για αγορές και μεταπωλήσεις, καταναλώνονταν κάθε μέρα περισσότερα από 400.000 φλιτζάνια καφέ –ο καφές ήταν ένα από τα ελάχιστα εισαγόμενα είδη που οι έμποροι αγόραζαν τοις μετρητοίς–, τα οποία, με κόστος 2 παράδες το φλιτζάνι (40 παράδες = 1 πιάστρα), απέφεραν πε-

16. Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1963, σ. 238.

17. Κ. Πολίτης, *Στον Χατζηφράγκο. Τα σαραντάχρονα μιας χαμένης πολιτείας. Μυθιστόρημα*, Αθήνα, Καραβία, 1963, σ. 215.

18. G. Stearns, «Industrial Conditions», *ό.π.*, σ. 37.

19. H. Avelot, *Croquis de Grèce et de Turquie*, *ό.π.*, σ. 113-114.

ρίπου 20.000 πιάστρες ημερησίως.²⁰ Η νέα αποβάθρα —με βάθος νερού 6 μέτρα σε όλο το μήκος της— διευκόλυνε μικρά και μεγάλα πλοία να την προσεγγίζουν, αλλά η φορτοεκφόρτωση εξαρτιόταν πάντα από τους λιμενεργάτες. Με τα χαμηλά μεροκάματα τους, μια φορτοεκφόρτωση 140 τόνων με φορτίο σιδήρου από το Κάρντιφ —ένα από τα μεγάλα λιμάνια του τότε κόσμου— με φόρτωμα βελανίδια στην επιστροφή, χρήσιμα στην κτηνοτροφία και στην επεξεργασία δερμάτων, είχε κόστος ελλιμενισμού και φορτοεκφόρτωσης 50 στερλίνες. Στο κόστος συμπεριλαμβάνονταν τα 4 σελίνια ημερήσια αμοιβή του φορτοεκφορτωτή. Τη δεκαετία 1900 που ελλιμενίζονταν ατμόπλοια αποφέροντας κέρδος εκατομμύρια στερλίνες από εισαγωγές και εξαγωγές κάθε χρόνο, ο λιμενεργάτης αμειβόταν με το φορτίο: 10 πένες ο τόνος εκτός του σιδήρου, για τον οποίο αμειβόταν με 12 πένες (= 1 σελίνι).²¹ Σε μια εποχή αποικισμού υπερπόντιων εδαφών, η Αγγλία χώρα-πιστωτής που στήριζε την οικονομία της στις εξαρτημένες από αυτήν περιοχές, πρόσθεσε στα εγχειρίδιά της που αφορούσαν στα τέλη και τις χρεώσεις («των ξένων λιμανιών») τον διευκρινιστικό όρο «των ξένων και αποικιακών λιμανιών».

Από τις αρχές του 19ου αιώνα έχουμε σαφέστερες πληροφορίες για τους τόπους εγκατάστασης των διαφορετικών εθνοθησκευτικών ομάδων, οι οποίες κατοικούσαν άλλοτε ανάμικτα και άλλοτε χωριστά. Με τις ανοικοδομήσεις μετά τις πυρκαγιές, και τη μεγάλη εξάπλωση του αστικού χώρου, η καρδιά της πόλης μετατοπίστηκε στις νέες συνοικίες με τις νέες περιοχές αγορών. Οι παλιοί διαχωρισμοί ατονούν και αναδύονται νέες χωρικές εξειδικεύσεις: χώροι αναψυχής και κατοικίες για υψηλά εισοδήματα, αλλά και εργατικές συνοικίες και υποβαθμισμένες γειτονίες. Με την προκυμαία να έχει γίνει ο πρώτος μοντέρνος δρόμος στη Σμύρνη και τα οικόπεδα δίπλα του τα ακριβότερα,²² οι παλιοί κάτοικοι του κέντρου αδυνατούσαν να αντεπεξέλθουν στα νέα ενοίκια και μετακόμισαν στην Άνω Πόλη. Η Παλιά Σμύρνη επιβίωνε παραβαλλόμενη προς τη Νέα: είχε τα ακανόνιστα, βρόμικα και σκοτεινά στενά σοκάκια, που πε-

20. Hugh G. Reid (επιμ.), *A Dictionary Practical, Theoretical and Historical of Commerce and Commercial Navigation*, New Edition, Revised and Corrected, Λονδίνο, Longmans, Green & Co., 1880, σ. 1309.

21. G. D. Urquhart, *Dues and Charges on Shipping in Foreign Ports: A Manual of Reference for the Use of Shipowners, Shipbrokers, and Shipmasters*, Λονδίνο, Philip & Son, 1875, σ. 567· ο ίδιος, *Dues and Charges on Shipping in Foreign and Colonial Ports: A Manual of Reference for the Use of Shipowners, Shipbrokers, and Shipmasters*, Λονδίνο, Philip & Son, ¹⁴1910, σ. 1534.

22. Α. Καραδήμα-Γερόλυμπου, «Όψεις του αστικού χώρου», ό.π., σ. 266-268.

ριέγραφε το 1887 ο αιδεσιμότατος Richard Greene, και ξύλινα σπίτια²³ με λάμπες πετρελαίου. Ο συντελούμενος «εξευρωπαϊσμός» στο κέντρο δεν εξάλειφε τα παραδοσιακά επαγγέλματα των παζαριών –αγγειοπλάστες, σιδηρουργούς, τσαγκάρηδες, πωλητές μπακιριών, υφαντών, αρωμάτων και άλλων ειδών αιγυπτιακής και ανατολικής προέλευσης– στα οποία οι φτωχότεροι έκαναν τις αγορές τους, ούτε τις παλιές καθημερινές συνήθειες. Τα απογεύματα οι γυναίκες κάθονταν έξω απ' την πόρτα του σπιτιού τους αφού στο κεντρικό πάρκο της πόλης, με τους κήπους και το σιντριβάνι, δεν υπήρχαν παγκάκια· καθίσματα υπήρχαν μόνο στα απέναντι καφενεία, στα οποία κάθονταν για τσάι Μουσουλμάνες με οικονομική ευχέρεια. Τα παιδιά των μαχαλάδων έπαιζαν στα παλιά τουρκικά νεκροταφεία στη Γέφυρα των Καραβανιών, στην παραθαλάσσια εβραϊκή γειτονιά Καρατάσι και σε ανοιχτούς χώρους όπως η Πούντα, κοντά στην Αγγλική εκκλησία. Αλλά και στη νότια πόλη, στον σιδηροδρομικό σταθμό του Κασαμπά ή Μπασμαχανέ, που πήρε το όνομα από το εκεί παλιό τυπωτήριο υφασμάτων. Από εδώ εξάλλου άρχιζαν οι φτωχότερες γειτονιές και ο Avelot με τα ιχνογραφήματά του, που αποτύπωναν πτυχές τους, είχε δει παιδιά με κουρέλια, γυναίκες με μαντίλες αλλά και καμήλες –τη «δόξα της Σμύρνης», όπως έγραφε. Και ο Νικόλαος Γύζης όταν ήταν νεαρός αποτύπωσε την αφτιασίδωτη Σμύρνη. Κι επιστρέφοντας το 1873 στην Αθήνα, όπου ολοκλήρωσε το σχέδιο του εσωτερικού ενός φτωχικού σπιτιού, μνημόνευσε τα ξυπόλητα χαμίνια που τον περιεργάζονταν έξω απ' την πόρτα όσο έκανε το προσχέδιο.²⁴

Η εβραϊκή συνοικία, παρά τις κάποιες βελτιώσεις του 1880 είχε μια αίσθηση εγκατάλειψης. Εκτός από τους επιτυχημένους Εβραίους εμπορομεσίτες ναυτιλιακών εταιρειών, που στο γύρισμα του αιώνα εγκαταστάθηκαν στις οδούς των Φράγκων και των Ρόδων και στο Καρατάσι –όπως μαρτυρούσε η εκεί νεόδμητη συναγωγή–, οι υπόλοιποι ήταν εργάτες ή έκαναν μικροεπαγγέλματα ελάχιστα επικερδή. Στα φτωχικά «Μορτάκια» στους πρόποδες του Πάγου, ερχόταν στη χωματόστρωτη πλατεία μαζί με τους άλλους πωλητές –όπως περιγράφει το 1889 στο περιοδικό *Ακτίς* ο Μιχαήλ Αργυρόπουλος– και «ο Ιουδαίος μικρέμπορος», που εύρισκε μια

23. Richard Greene (επιμ.), *The International Cyclopaedia*, Νέα Υόρκη, Todd, Mead & Co., 1887, σ. 597· Γεώργιος Τρακάκης, *Η βιομηχανία εν Σμύρνη*, Αθήνα, Τροχαλία, 1920, σ. 119.

24. S. Snell, M. Forsythe, «Recreation», *ό.π.*, σ. 103, 108· H. Avelot, *Croquis de Grèce et de Turquie*, *ό.π.*, σ. 114-115, 127-128· Δημήτρης Παυλόπουλος, «Ο Νικόλαος Γύζης στη Μικρά Ασία (1873)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 19 (2015), σ. 94-95.

γωνιά να «εγκαθιδρύση το μικρόν κινητόν του κατάστημα με τας πολυχρώμους συλλογάς των ψευδών βραχιολίων του, των κτενών, των δακτυλίων». Πολλές φτωχές οικογένειες Εβραίων συγκατοικούσαν, κι αν πιστέψουμε τις φήμες που επικρατούσαν ανάμεσα στους Ευρωπαίους, η εβραϊκή ήταν η πιο βρόμικη συνοικία. Στις επιδημίες χολέρας του πρώτου μισού του 19ου αιώνα αλλά και του 1896 η πλειονότητα των θυμάτων προερχόταν, σύμφωνα με το *Report of the Medical Officer*, από εδώ. Έλληνες και Αρμένιοι συνήθιζαν να εισβάλλουν στη γειτονιά τους, τραυματίζοντας Εβραίους και κλέβονταςπραμάτεια από τα μαγαζιά τους. Ο παπα-Νικόλας θύμωνε με τους ενορίτες του. Κι όχι μόνο φοβέριζε να τους καταραστεί στο κήρυγμα της Κυριακής, αλλά τους θύμιζε και πως η εβραϊκή κοινότητα είχε αγοράσει τις κουρσεμένες, το 1867 από τους Τούρκους, καμπάνες των εκκλησιών της Κρήτης και τις είχε προσφέρει στη Μητρόπολη.²⁵

Ο τουρκομαχαλάς με τις πολλές γάτες, το αγαπημένο ζώο του Προφήτη, αλλά και η λύση στα πολλά ποντίκια των οχετών, ήταν ο φτωχότερος, και το 1920 ακόμα έτσι περιγράφεται.²⁶ Τούρκοι ιδιοκτήτες και στελέχη της διοικητικής μηχανής κατοικούσαν στον Μπουρνόβα και τον Βουτζά, μέλη όντες της ελίτ· εδώ ζούσαν αθίγγανοι και Αφρικανοί μουσουλμάνοι, Τούρκοι βαρκάρηδες, εργάτες σε οικοδομές και βυρσοδέφες, και πλανόδιοι που πουλούσαν ψάθινες καρέκλες και βότανα. Όλοι τους με μοναδική περιουσία έναν αργαλειό στο σπίτι, και ίσως κι έναν γάιδαρο. Οι καλοί τεχνίτες μετάλλου έφτιαχναν μπαούλα, τενεκέδες, τύμπανα, μαχαίρια, καρφιά. Επαγγέλματα παραδοσιακά αλλά ελάχιστα προσοδοφόρα, εκτός ίσως από την κατασκευή των βαριών κλειδαριών ασφαλείας, για τις αυλόπορτες των επαύλεων, που πωλούνταν τουλάχιστον για 15 πιάστρες. Στον Τουρκομαχαλά έμεναν και νέοι ηλικίας 18-20 χρονών, προερχόμενοι από την ενδοχώρα. Γίνονταν караγωγείς και χαμάληδες, και με 4 πιάστρες μετέφεραν εμπορεύματα και 137 κιλών σε οποιοδήποτε σημείο της πόλης, ωστόσο μαζέψουν ένα καλό ποσό για να γυρίσουν στα χωριά τους.²⁷ Τούρκοι ενήλικες και παιδιά ήταν και οι οδοκαθαριστές. Κάποιοι προσλαμβάνονταν σαν ένοπλοι φρουροί για τον εντοπισμό λαθρεμπόρων καπνού, και μετά το Κίνημα των Νεοτούρκων και σαν

25. R. Greene (επιμ.), *The International Cyclopaedia*, ό.π., σ. 597· Χρήστος Σολομωνίδης, *Η Ιατρική στη Σμύρνη*, Αθήνα 1995, σ. 35· Κ. Πολίτης, *Στου Χατζηφράγκου*, ό.π., σ. 385-386.

26. Emmett Rankin, «Health», R. Bali (επιμ.), *A Survey*, ό.π., σ. 66.

27. Georges Rolleston, *Report on Smyrna*, Λονδίνο, George E Eyre & William Spottiswoode, 1856, σ. 23-24· H. Avelot, *Croquis de Grèce et de Turquie*, ό.π., σ. 123· H. Reid (επιμ.), *Dictionary*, ό.π., σ. 1308.

εργάτες στην καπνοβιομηχανία.²⁸ έκτοτε το τουρκικό στοιχείο παρουσιάζόταν περισσότερο συμπαγές.

Σφηνωμένα στα τουρκικά παρασόκακα, γύρω από το εκκλησάκι του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, υπήρχαν ακόμα τα παλαιότερα σπίτια των Ελλήνων. Παρότι στις διάφορες διηγήσεις αναφέρονται συνήθως οι ισχυροί Έλληνες της ναυτιλιακής αγοράς, με τη συνεχή εισροή, εκροή, άνοδο και πτώση κεφαλαίων που έπληξε τους αδύναμους επιχειρηματίες, υπήρχαν και ενδιάμεσα κοινωνικά στρώματα, κρίνοντας απ' τους απλούς τάφους με χαραγμένα μόνο τα αρχικά των ονομάτων. Περιφερόμενοι αυτοί με χαλαρά παντελόνια από μπλε τσίτι που στερεώνονταν κάτω απ' το γόνατο, πουλούσαν, ανάλογα με τις εποχές, κάστανα, χαλβά, σερμπέτια, καρύδια, σιμιγδάλι, στραγάλια, παστράμι, караμέλα, λεμονάδα, καφέ και ζεστό σαλέπι σε φλιτζάνια ακόμα και τη νύχτα με φανάρι, και γάλα και γιαιούρτι το σούρουπο που δεν είχε ζέστη, για να μην ξινίσουν ή μαζευτούν μύγες. Αλλά κι εκεί που τέλειωνε η Κάτω Πόλη, στην Πούντα, μετά την εγκατάσταση βιομηχανικών και βιοτεχνικών επιχειρήσεων συγκεντρώνονταν ελληνικές συνοικίες με εργάτες κι εργάτριες, τα Σκοινάδικα και του Χατζηφράγκου. Τα παιδιά τους, καθώς δεν είχαν χρήματα για να πάνε στο τσίρκο που ερχόταν κάθε άνοιξη, κρύβονταν κάτω απ' τις τέντες του για να δουν τους ζογκλέρ και τα ζώα, ωστόσο αποκαλυφθούν απ' τα γέλια τους και τα διώξουν με καρπαζιές. Οι περισσότεροι εδώ είχαν στεριανά επαγγέλματα: στα σύκα, σε φάμπρικες, γιαιπιτζήδες, μαραγκοί, υδραυλικοί, φαναρτζήδες, μικρομαγαζάτορες και παραγιοί, θυρωροί σε λέσσχες, σερβιτόροι και μπουφετζήδες σε χορούς και δεξιώσεις. Υπηρέτες και υπηρέτριες στα πλουσιόσπιτα ήταν κυρίως Έλληνες –επιστρέφοντας οι Wallace το 1923 από τη Μυτιλήνη, βρήκαν στην έπαυλή τους στον Μπουρνόβα τα πτώματα των Ελλήνων υπηρετών τους στο πηγάδι του κήπου. Οι συνοικίες αυτές γειτνιάζαν με το προάστιο Νταραγάτσι, με τα λιγοστά σπίτια –κυρίως Ελλήνων–, τους λασπωμένους χωματόδρομους, το εργοστάσιο παραγωγής αερίοφωτος, αποθήκες, χορταριασμένες αλάνες και με το ελληνικό νεκροταφείο. Κάποιοι έμεναν σε τρώγλες και αποκόμιζαν παράδες κάνοντας θελήματα, όπως εκείνος που κουβαλούσε άδεια βαρέλια από του Χατζηφράγκου στις Μεγάλες Ταβέρνες στο τριστρατο της Αγίας Φωτεινής –μια ώρα δρόμο από την κεντρική αγορά των κρεοπωλείων και των ιχθυοπωλείων–, ο γυρολόγος από την Καισάρεια με «τα τούρκικα γιαιούρικα» που τίνιζε παπλώματα στα σοκάκια, και η όμορφη

28. Ellinor Morack, «The Phantom Pain of Izmir's Lost Christian Working Class, 1924-26», *Middle Eastern Studies* 55/4 (2019), σ. 500.

ράφτρα Ευανθία που πέθανε από φυματίωση. Στα εστιατόρια οι σερβιτόροι δεν πληρώνονταν. Το εισόδημά τους εξαρτιόταν από τα πουρμπουάρ, όπως και των Ελληνίδων που πήγαιναν να δουλέψουν βοηθοί στο βεστιάριο των μεγάλων χωρών της Ελληνικής Λέσχης με τις άφθονες λιχουδιές. Προτού φύγουν την αυγή έτρωγαν τ' απομεινάρια, κι έλεγαν την επόμενη μέρα στις γειτόνισσες: «Ο Θεός να 'χει καλά τις πλούσιοι, κάτι τρώμε κι εμείς κοντά σ' αυτούς» και κάποιες απαντούσαν, «εσάς γδύνουνε για να φτιάξουνε τα λούσα τους και σας παίρνουν το ψωμί από το στόμα!» Υπήρχαν και χάνια ετοιμόρροπα γεμάτα ποντίκια, όπου έμεναν φτωχές οικογένειες με τα μικρά παιδιά τους, βαρκάρηδες και μετανάστες από την Ελλάδα και αλλού, που είχαν έρθει για να δουλέψουν στις βιομηχανίες και δεν είχαν απορροφηθεί άμεσα. Αλλά και αραμπατζήδες και πεταλωτές. Αυτοί μίσθωναν φτηνά μια γωνιά στο χάνι για εργαστήριο, και στο τέλος της ημέρας κοιμόντουσαν στο γεμάτο παράσιτα πάτωμα, κουρνιάζοντας ο ένας δίπλα στον άλλο για να ζεσταίνονται.²⁹

Κοντά στη γέφυρα του ποταμού Μέλη, των Καραβανιών, που από τον Μάιο διέσχιζαν καμήλες φορτωμένες γλυκόριζα και αφιόνι σε περιόδους σχεδόν όμοιες μ' αυτές της άφιξης και αναχώρησης των ξένων πλοίων, γινόταν ο καθημερινός περίπατος της κατώτερης κοινωνικής τάξης: τα δυο-τρία χορταριασμένα μουσουλμανικά νεκροταφεία πλημμυρίζαν από άντρες, γυναίκες και παιδιά, πρόβατα και κατσίκες, μέσα στο σύννεφο σκόνης που σήκωναν. Τις Κυριακές η εικόνα άλλαζε, το γεφύρι και τα νεκροταφεία ερήμωναν. Παρέες ντυμένες ευρωπαϊκά έρχονταν για καφέ και μαστίχα στα καφενεία, στη σκιά των πυκνών δένδρων που είχε φουντώσει με τα νερά του ο Μέλης, απ' τα οποία, όταν καλοκαίριαζε, μετά βίας πέραγε η ζέστη του ουρανού. Τα απογεύματα προτιμούσαν την προκουαία για περιπάτους, πάντα ντυμένοι («à la mode»): διευθυντές της γαλλικής, της αγγλικής και της αυστριακής διοίκησης αντάλλασσαν με Έλληνες επιχειρηματίες και αξιωματικούς κρουαζιερόπλοιων μελετημένους εκλεπτυσμένους διαλόγους και εγκάρδιους χαιρετισμούς —τυπικούς ωστόσο, με τους εκπροσώπους των μουσουλμανικών αρχών: οι Διομολογήσεις παρέμεναν το αγκάθι που υπενθύμιζε στους Τούρκους πως, παρότι τους δέχονταν στην ευρωπαϊκή οικογένεια, ακόμα θεωρούνταν κατώτεροι. Αυτή ήταν η «καλή κοινωνία», η ευρωχριστιανική και πληθυσμιακά μικρότερη στη Σμύρνη³⁰ αλλά η ισχυρή, με τις βιομηχανικές και εμπορικές επιχει-

29. Στο ίδιο, σ. 501· G. Stearns, «Industrial Conditions», ό.π., σ. 36-42· K. Πολίτης, *Στου Χατζηφράγκου*, ό.π., σ. 17-25, 175-182, 216.

30. H. Avelot, *Croquis de Grèce et de Turquie*, ό.π., σ. 134-136.

ρήσεις της να πληθαίνουν στο «fin de siècle» χάρη στη χαμηλή φορολογία, τα μικρά ημερομίσθια³¹ και την ασφάλεια που οι ευεργετικές διατάξεις των Διομολογήσεων πρόσφεραν στους Ευρωπαίους εμπόρους. Οι στατιστικές του Εμπορικού Επιμελητηρίου αναφέρουν δεκάδες χιλιάδες εργάτες, άνδρες, γυναίκες και παιδιά κάτω των 15 ετών, σε ελαιοτριβεία, αλευροβιομηχανίες, ταπητουργίες, επιχειρήσεις ζυμαρικών, βυρσοδεψίας, ζυθοποιίας, οινοποιίας, υποδηματοποιίας, σαπωνοποιίας, όλες επιχειρήσεις σε άμεση ή έμμεση συνεργασία με τους ναυτιλιακούς οίκους και τους αρμόδιους για τις εξαγωγές και τη λειτουργία των αποβαθρών. Υπήρχαν και οι «αόρατοι» εργάτες, αφού δεν καταγράφονταν: χαμαμτζήδες, πλανόδιοι πωλητές, οικιακοί βοηθοί, υπάλληλοι σε άγνωστες μικρές επιχειρήσεις στο βάθος των καταστημάτων κ.α.³²

Το αστικό τοπίο ανέπνεε προς τη θάλασσα. Νότια βρισκόταν το Τελωνείο, τα ναυτιλιακά γραφεία και τα πρακτορεία, και βόρεια τα μεγάλα καταστήματα, τα ξενοδοχεία, τα θέατρα, τα κλαμπ, οι τράπεζες, τα πολυτελή σπίτια. Έφτανε έως την αμμόστρωτη «Εδέμ» της Πούντας: παραλία ιδιωτική με χώρους για καφέ και με πισίνα για όσους δεν γνώριζαν κολύμπι, με 64 αποδυτήρια ανδρών και γυναικών, και με τιμή 10 πιάστρες την ώρα για τους ενήλικες και 5 πιάστρες για τα παιδιά. Υπήρχαν και δημοτικοί χώροι λουομένων, όπως στο Κορδελιό και στο Καρατάσι, με τέσσερα-πέντε δωρεάν αποδυτήρια αλλά με παραλία πετρώδη. Όσοι είχαν εκεί παραθαλάσσια βίλα έφτιαχναν εξέδρα μέχρι τη θάλασσα.³³

Εκεί που τέλειωνε η «Εδέμ» άρχιζε η βιομηχανική και κατασκευαστική ζώνη με τα εργοστάσια, τους ατμόμυλους και το κέντρο φόρτωσης του άνθρακα. Εταιρεία είχε συμπεριλάβει στη σύμβασή της για τα έργα στην ακτογραμμή και τις αποχετεύσεις μέχρι τη θάλασσα, αλλά η αποικιακού τύπου ανάπτυξη αδιαφόρησε για την υλοποίησή τους. Οι οχετοί για την απορροή των υδάτων παρέμειναν υπερυψωμένοι και, ελλείψει βελτιωτικών έργων, με την υπερχείλιση του ποταμού Έρμου συσσωρεύονταν πρασινισμένα στάσιμα νερά δημιουργώντας εστίες ελονοσίας στη βιομηχανική ζώνη: 162 είχαν πεθάνει μόνο το 1919.³⁴ Δίχως συνθήκες υγιεινής στα εργοστάσια και τους εργατικούς συνοικισμούς μειωνόταν και το ενδιαφέρον των εργατών για την εργασία τους: ανυπόφορος ο

31. Γ. Τρακάκης, *Η βιομηχανία*, ό.π., σ. 64.

32. G. Stearns, «Industrial Conditions», ό.π., σ. 35-36, 42.

33. S. Snell, M. Forsythe, «Recreation», ό.π., σ. 102-114.

34. *Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c. of their Consular Districts*, τ. 10, Λονδίνο, Harrison & Sons, 1872, σ. 1363· E. Rankin, «Health», ό.π., σ. 58.

θόρυβος των μηχανών, η υγρασία που πολλαπλασίαζε τους φθισικούς, η ζέστη, η απουσία αέρα, η ατέλειωτη ορθοστασία, η δυσσομία από τις οργανικές ουσίες που αποσυντίθονταν εκεί κοντά αλλά και η αδιαφορία από την εταιρεία να τους προσφέρει τεχνική κατάρτιση –που θα εξασφάλιζε γνώση στη χρήση των μηχανημάτων και θα συνέδεε τον καταμερισμό της εργασίας με το εισόδημα. Έτσι, ανειδίκευτοι όντες, πληρώνονταν όσο οι εργάτες γης, η εργασία ήταν περιστασιακή, και ανάλογα με τη ζήτηση μεταπηδούσαν σε οικοδομές, στη συγκομιδή και σε εργοστάσια.³⁵

Καλύτερο ήταν το ημερομίσθιο στα εξαγωγίμα προϊόντα που είχαν μεγάλη ζήτηση. Αφορούσε όμως σε εποχικές εργασίες και η αμοιβή ήταν καλή υπό τον όρο ότι, στην έτσι κι αλλιώς πολύωρη εργασία, η παραγόμενη ποσότητα θα κρινόταν ικανοποιητική από τον επόπτη. Ένας εργάτης στην απόξεση δερμάτων αμείβονταν με μιάμιση στερλίνα τη μέρα. Στα τέσσερα εργοστάσια μακαρονιών, που διέθεταν καλά μηχανήματα αλλά δεν είχαν εσωτερικούς χώρους για να στεγνώνει η πάστα και την άφηναν για μέρες εκτεθειμένη στον αέρα της πόλης, το ημερομίσθιο των εργατών ήταν 3 στερλίνες, εφόσον παρέδιδαν συγκεκριμένη ποσότητα. Στα εργοστάσια συσκευασίας σύκων, φθινοπωρινή εργασία που κρατούσε λιγότερο από τρεις μήνες, οι εργάτριες αμείβονταν με μία ή μιάμιση στερλίνα τη μέρα και οι λιγιστοί άντρες ανάλογα με την απόδοσή τους. Καλή αμοιβή έδιναν στα εργοστάσια παραγωγής σαπουνιών, αλλά ούτε εδώ η δουλειά ήταν μόνιμη. Στα καπνεργοστάσια η εργασία ήταν οκτάμηνη. Καθώς οι άντρες αμείβονταν με 1-2 στερλίνες, χρησιμοποιούνταν μόνο πενήντα άτομα και για τις υπόλοιπες δουλειές προτιμούνταν τα κορίτσια: με 40 πιάστρες το δωδεκάωρο γέμιζαν με τσιγάρα τα κουτιά, ενώ όσες γέμιζαν τα τσιγαρόχαρτα με καπνό έπαιρναν 2 πιάστρες για 100 πακέτα. Οι γυναίκες που δούλευαν στον αργαλειό, σε εργοστάσια φλοκάτης και χαλιών, αμείβονταν ανάλογα με τον αριθμό των κόμπων στο χαλί –η πυκνότητα αναδείκνυε την ποιότητά του. Με εντατικότερη προσπάθεια αποκόμιζαν 80-100 πιάστρες τη μέρα.³⁶

Στα αρτοποιία, αγόρια 12-14 χρονών, όχι αρκετά στιβαρά για το κουραστικό αδιάκοπο ζύμωμα του ζυμαριού, εργάζονταν σε μικροσκοπικά, εξαντλητικά ζεστά και με περιορισμένο εξαερισμό υπόγεια. Ο μηνιαίος μισθός ήταν 15-20 στερλίνες για εργασία 14 περίπου ωρών τη μέρα και συχνά κοιμόντουσαν στον χώρο που ζύμωναν τα ψωμιά. Στην κιβωτοποιία

35. *Reports*, ό.π., σ. 1363· E. Rankin, «Health», ό.π., σ. 58· Γ. Τρακάκης, *Η βιομηχανία*, ό.π., σ. 84, 87-90.

36. G. Stearns, «Industrial Conditions», ό.π., σ. 36-37.

αμείβονταν με 5-6 πιάστρες τη μέρα –μια εφημερίδα κόστιζε δύομισι πιάστρες. Το ακανόνιστο της περιστασιακής απασχόλησης δεν μπορούσε να θρέψει τις οικογένειες, αλλά η λιτοδίαιτη διατροφή τους με ψωμί, φρούτα και ελιές αποτελούσε παράδοση και προτίμησή τους –άκουγε ο Hervé να λένε στα λουκούλλεια δείπνα. Ωστόσο υπήρχαν υποσιτισμένα παιδιά στους δρόμους και πολλά πέθαιναν από αναιμία. Χήρες εργάτριες, από τις οποίες εξαρτιόταν αποκλειστικά το εισόδημα του σπιτιού, εξοικονομούσαν λίγα επιπλέον χρήματα πλένοντας ρούχα και καθαρίζοντας σπίτια.³⁷

Κοινωνική τάξη δίχως προοπτική να ανέβει ψηλότερα, και με ποσοστό ατυχημάτων το μεγαλύτερο από άλλες περιοχές της Σμύρνης: στα εργοστάσια συσκευασίας σύκων η επαφή των χεριών με τα σύκα ήταν ανθυγιεινή και στο εργοστάσιο καπνού Régie οι γυναίκες, το 85% των εργαζομένων, κάθονταν τον χειμώνα στο τσιμεντένιο πάτωμα. Επιπλέον, η σκόνη του αποξηραμένου καπνού, όπως και της αποξηραμένης γλυκόριζας στο εργοστάσιο της Πούντας, προκαλούσε φυματίωση –γνωστή από το 1882, χάρη στον Ρόμπερτ Κοχ. Απειλούσε και τους εργάτες των βυρσοδεψείων: ατέλειωτη ορθοστασία μέσα σε νερό δύσοσμο, βρώμικο και γλοιώδες, σε υπόστεγο συνήθως σκοτεινό με κακό αερισμό. Κανένας φύλακας να επιβλέπει στα ξυλουργεία όπου χρησιμοποιούνταν επικίνδυνα πριόνια και τόρνοι, ή στα πλυντήρια με τους πολλούς άξονες περιστροφής, και τους οδοντωτούς τροχούς εκτεθειμένους κοντά στο πάτωμα. Γενικά, με εξαίρεση 3-4 εργοστάσια,³⁸ τα εφόδια των ιδιωτικών βιομηχανιών ήταν περιορισμένα και με κακή διάταξη μηχανημάτων, για των οποίων τη χρήση δεν παρείχαν τεχνική κατάρτιση. Παρ' όλα αυτά, ακρωτηριασμοί και θάνατοι αποδίδονταν αποκλειστικά στην απροσεξία των εργατών. Κι όταν το κομμένο χέρι εργάτη σε πριονιστήριο μολύνθηκε, στη συνέχεια κόπηκε από τον ώμο και τελικά πέθανε από γάγγραινα, δόθηκε στην επίσης εργάτρια γυναίκα του αποζημίωση χίλιες πιάστρες «έτσι από καλοσύνη, αφού εκείνος είχε φταίξει που δεν πρόσεξε τη μηχανή».³⁹

Το ελληνικό νοσοκομείο «Άγιος Χαράλαμπος» –άγιο που είχαν επικαλεστεί στο παρελθόν για να αποσοβήσει την πανώλη– ήταν το μεγαλύτερο στην Κάτω Πόλη, με πολλές πτέρυγες και 62 άτομα προσωπικό. Από τους 22 γιατρούς όμως μόνο ένας αμειβόταν· οι υπόλοιποι πρόσφεραν εθελοντική εργασία όποτε μπορούσαν. Η κλινική στον τουρκομαχα-

37. Στο ίδιο, σ. 42-45.

38. Orient Carpet Factory, Régie, Helva (χαλβά) Factory.

39. G. Stearns, «Industrial Conditions», ό.π., σ. 41-42· Γ. Τρακάκης, *Η βιομηχανία*, ό.π., σ. 84· Κ. Πολίτης, *Στου Χατζηφωράγκου*, ό.π., σ. 31-32

λά, όπου καταγραφόταν και το μεγαλύτερο ποσοστό θνησιμότητας, παρά τον περιορισμένο εξοπλισμό δεχόταν καθημερινά ασθενείς, ανεξαρτήτως εθνικότητας και ηλικίας. Με την έννοια της φιλανθρωπίας να γεννιέται τον δύσκολο 19ο αιώνα, οι φιλόπονοι –αλλά θεϊκά βυθισμένοι στον εαυτό τους, όπως έλεγε ο Νίτσε–, οι οποίοι στην πραγματικότητα αγνοούσαν τα δεινά όσων ευεργετούσαν, συντηρούσαν ένα ορφανοτροφείο στη Σμύρνη. Παρά τις καλές προθέσεις, με τις περιορισμένες χορηγίες και την κακή φροντίδα, το 65% των παιδιών πέθαιναν μικρότερα του ενός έτους.⁴⁰

Σε περιοδικό του 1889 αναφέρονται οι συνοικίες των απόρων, «τα Μορτάκια» και «της Τσικουδιάς»: γειτνιάζαν με την περιοχή Χατζηφράγκου και αριθμούσαν περισσότερους από τέσσερις χιλιάδες κατοίκους, σύμφωνα με απογραφές από ιερείς. Αλλά καθώς τα «Μορτάκια» διέσχιζε ο Μέλης, ασθένειες ενδημούσαν στα λιμνάζοντα νερά του. Οικογένειες πλήττονταν μέσα στις ξύλινες, δίχως φωτισμό, μονόχωρες παράγκες τους, που είχαν το στρώμα των γονιών στη γωνία και τα παιδικά κρεβάτια αιωρούμενα από τέσσερα σχοινιά. Τις ηλιόλουστες μέρες, οι γυναίκες καθισμένες στο κατώφλι έπλεκαν, μήπως πουλήσουν κάτι από αυτά κι εξασφαλίσουν ένα καρβέλι ψωμί, και στην ανοιχτωσιά με τις μουριές πλανόδιοι διαλαλούσαν τα στοιβαγμένα σε καρότσια προς πώληση πεπόνια, σταφύλια και κρεμμύδια.⁴¹ Έτσι κυλούσε η ζωή τους μέχρι τη φωτιά που κατέκαψε και τη δική τους συνοικία, τον Σεπτέμβρη του 1922.

Η επινόηση του περιθωριακού ανθρώπου

Στον αντίποδα μιας φημισμένης πόλης, που επιβεβαιωνόταν από τη νεοτερική οικονομία και αισθητική της, υπήρχαν και οι αναξιοπαθούντες. Ανάμεσά τους και Έλληνες που, παρότι σπάνια κυκλοφορούσαν με κουρελιασμένα ρούχα, συνήθιζαν να μεθούν, καθώς μόνο αυτή τη διασκέδαση άντεχε το λιγοστό εισόδημά τους. Με το κρασί να κοστίζει 4-5 πιάστρες η οκά, σύχναζαν στα ολημερίς ανοιχτά καφενεία που είχαν κρεμασμένα στους τοίχους σκηνές και πρόσωπα ηρώων της Ελληνικής Επανάστασης του '21.⁴² Περιηγητές αναφέρουν και τον προεξάρχοντα ρόλο Ελλήνων σε ληστείες και απαγωγές γαιοκτημόνων και μεγαλεμπόρων των προαστίων Μπουρνόβα και Βουτζά.⁴³ Δύο Έλληνες μεγαλοκτηματίες ήταν από τους γνωστότερους

40. E. Rankin, «Health», *ό.π.*, σ. 64-67.

41. X. Σολομωνίδης, *Η Ιατρική*, *ό.π.*, σ. 35.

42. G. Rolleston, *Report on Smyrna*, *ό.π.*, σ. 32.

43. Nassau William, *A Journal Kept in Turkey and Greece 1857-1858*, Λονδίνο, Longman Brown Green, 1859, σ. 195-196, 202-204.

λαθρεμπόρους καπνού στην Ιωνία. Καθώς η εταιρεία Régie, που όριζε το Οθωμανικό Μονοπώλιο Καπνού, είχε κάνει την τιμή απλησίαστη για τις φτωχότερες τάξεις, οι δυο μεγαλοκτηματίες καλλιεργούσαν σταφύλια για να παράγουν κρασιά και σταφίδες, και ταυτόχρονα καπνό, κι έκοβαν τα φύλλα και τα μεταπωλούσαν σε ένα από τα πρατήρια λαθραίου καπνού.⁴⁴

Οι χαμηλόμισθοι δημοτικοί υπάλληλοι, με τις 2 έως 8 στερλίνες μισθό τον μήνα, κατέφευγαν σε ευκαιριακά «διεφθαρμένα κέρδη».⁴⁵ Ούτε η ευκαιριακή εργασία των καλλιτεχνών εξασφάλιζε τη διαβίωση τους, και συμπλήρωναν το εισόδημά τους με τη μαστροπεία και την πορνεία. Ο αρχιμουσικός της Ορχήστρας Liebermann του 1900 ζούσε πολυτελώς και οι γυναίκες της ορχήστρας φορούσαν γούνες και ακριβά κοσμήματα, εφικτό μόνο μετά από συνενυρέσεις με πελάτες στα ιδιαίτερα δωμάτια των καμπαρέ. Γιατρός έγραφε πως σχεδόν το 80% του πληθυσμού νοσούσε από ελαφρύ ή βαρύτερο αφροδίσιο νόσημα, προερχόμενο από τις αποκαλούμενες «ασθένειες της Κυριακής».⁴⁶ Η πορνεία περιόριζε και το ανδρικό ενδιαφέρον για γάμο, κι ας αποτελούσε ένδειξη ωριμότητας για την κατάληψη σημαντικής επαγγελματικής θέσης.

Στα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου η εργασία των γυναικών αμειβόταν με φαγητό. Δεν υπήρχε έλλειψη τροφής, γράφουν τα αρχεία της YMCA της Σμύρνης, ήταν από τις πλουσιότερες αγροτικές περιοχές του κόσμου κι όποιος είχε χρήματα μπορούσε να αγοράσει. Αλλά οι τιμές ήταν ακριβές και ο περισσότερος κόσμος φτωχός: στα σπίτια των εύπορων, βέβαια, το φαγητό περίσσευε και κάποιες φορές το χάριζαν στις υπηρέτριες. Η επαιτεία και ο υποσιτισμός ήταν διαδεδομένα. Η Αρχιεπισκοπή και το Τουρκικό Δημαρχείο επιβεβαίωναν ότι το 4% των συνολικών θανάτων σε ένα έτος προέρχονταν από ασιτία, αλλά δεν αποκάλυπταν ότι αυτή οφειλόταν στην ακρίβεια που δυσχέραινε τις μισές οικογένειες, με την πνευμονία να θερίζει τους αδυνατισμένους.⁴⁷ Πολλές χήρες του Πολέμου εκπορνεύονταν για να θρέψουν τα παιδιά τους.⁴⁸ το 1919 είχαν καταγρα-

44. Γιώργος Κατραμόπουλος, *Η Σμύρνη των Σμυρνιών*, Αθήνα, Ωκεανίδα, 2002, σ. 40.

45. John Birge, «Municipal Administration», R. Bali (επιμ.), *A Survey*, ό.π., σ. 33.

46. Malte Fuhrmann, «Down and out on the quays of İzmir», *Mediterranean Historical Review* 24/2 (2009), σ. 173· E. Rankin, «Health», ό.π., σ. 56.

47. E. Rankin, «Health», ό.π., 56-59, 73· Ellinor Morack, «The Phantom Pain», ό.π., σ. 513.

48. İkbāl Elif Mahir Metinsoy, *Poor Ottoman Turkish women during World War I: Women's experiences and politics in everyday life, 1914-1923*, αδημ. διδ.

φεί 817 θάνατοι από αφροδίσια νοσήματα, κυρίως σύφιλη.⁴⁹ Το νόσημα επικρατούσε στις κατώτερες τάξεις, έγραφε ο γιατρός John Hulke, προσθέτοντας πως «σπίτια» με Ελληνίδες υπήρχαν στη Σμύρνη από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Όπως γνώριζαν και τα αγόρια, που μαζεύονταν στις αλάνες του Χατζηφράγκου τ' απομεινόμενα, επαναλαμβάνοντας όσα άκουγαν από τους μεγάλους, κοντά στην εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου ήταν οι «κακές γυναίκες», κορίτσια «μόρφα που σου κάνουν όλα τα χατίρια».⁵⁰

Υπήρχε και η παράκτια λαϊκή κουλτούρα που οι κακοπληρωμένοι, και με ασταθείς θέσεις εργασίας, διαμόρφωναν αργά τη νύχτα πίσω από την προβλήτα των ατμόπλοιων που μύριζε πίσσα και ψάρι, στα «ύποπτα» μπαράκια για ναυτικούς, σε ξενοδοχεία τρίτης-τέταρτης κατηγορίας, σε καπηλειά και σε τεκέδες. Εδώ, πλανόδιοι οργανοπαίχτες με ρεμπέτικα και αμανέδες, δημιουργίες της κατώτερης κοινωνικής τάξης, εξέφραζαν την ανήσυχη διάθεση του λιμανιού με στίχους για τον καημό της φτώχειας και της αβεβαιότητας. Καφωδεία και καφέ-αμάν που συγκεντρώναν Τούρκους και Ρωμιούς ψαράδες, λαθρεμπόρους τσιγάρων, νταβατζήδες και νταχτές, που τότε μαχαιρώνονταν και τότε έκαναν πάλι μαζί παρέα, καθώς σέβονταν και την παλληκαριά τους.⁵¹

Η φτώχεια συνδέοταν με την αλητεία. Δεν αποτελούσε πρωτοτυπία στη Γαλλία και την Αγγλία επίσης θεωρούνταν επίφοβη για εγκληματικές πράξεις, ενώ ελληνική εφημερίδα του 1917 αποκάλεσε «συγκεντρώσεις μικροβίων» τα τέσσερα-πέντε ανυπόδητα και ρακένδυτα παιδιά που κάθονταν σε πεζοδρόμιο της οδού Σταδίου. Στη Σμύρνη οι εργατικές γειτονιές περιφρονούνταν ως τόποι ανομίας και συνδέονταν με περιστατικά απειλών στους δρόμους. Ιδιαίτερα από το 1845, περίοδο «αναιδούς ακρίβειας» από κρεοπώλες, αρτοποιούς και ιχθυοπώλες που έπληττε τους φτωχούς Έλληνες –αναμφίβολα τους φτωχούς κάθε εθνοτικής προέλευσης–, η παρακολούθηση από την αστυνομία έγινε συστηματική: επέβλεπε άγρυπνα τους εργάτες για την αποτροπή δημιουργίας ομάδων επαναστατικού χαρακτήρα. Ιδιαίτερα από το 1845 και μετά, σε περίοδο «αναιδούς ακρίβειας» από τους κρεοπώλες, τους αρτοποιούς και τους

διατριβή, Boğaziçi University, Atatürk Institute for Modern Turkish History, [Κωνσταντινούπολη] 2012, σ. 406, 498.

49. E. Rankin, «Health», ό.π., σ. 68· İ. E. Mahir Metinsoy, *Poor Ottoman*, ό.π., σ. 408.

50. *Medical Times & Gazette*, Λονδίνο, Royal Medical and Chirurgical Society, 1860, σ. 200-201· Κ. Πολίτης, *Στου Χατζηφράγκου*, ό.π., σ. 94-95.

51. Κ. Πολίτης, *Στου Χατζηφράγκου*, ό.π., σ. 14-19.

ιχθυοπώλες, που έπληττε τους φτωχούς Έλληνες⁵² –αναμφίβολα τους ενδεείς κάθε εθνοτικής προέλευσης–, η παρακολούθηση της αστυνομίας έγινε συστηματική: επέβλεπε άγρυπνα τους εργάτες για την αποτροπή δημιουργίας ομάδων επαναστατικού χαρακτήρα.⁵³

Οι απεργίες δεν αποφεύχθηκαν. Την αρχή έκαναν οι εργάτες των σιδηροδρόμων και συνεχίστηκαν από άλλους που επίσης διαμαρτύρονταν για τη 12ωρη εργασία, τα χαμηλά ημερομίσθια, τις απλήρωτες υπερωρίες και τη λεκτική και σωματική κακομεταχείριση από επόπτες. Καταγράφηκαν 13 αυθόρμητες και ασυντόνιστες απεργίες από το 1872 μέχρι το 1908.⁵⁴ Οι Νεότουρκοι εισήγαγαν, το 1909, «Νόμο για τους αλήτες και τα ύποπτα πρόσωπα», που καθιέρωνε την αυξημένη αστυνομική επιτήρηση των φτωχών, οι οποίοι θεωρούνταν «δυνητικοί εγκληματίες», αντικαθιστώντας τον Κανονισμό του 1890 που είχε κατηγοριοποιήσει ως αλήτες τους άνεργους εργένηδες, ωθώντας τους σε βεβιασμένους γάμους με φτωχά κορίτσια, για να δείχνουν συμβατοί με τις κοινωνικές νόρμες.⁵⁵

Στο γέρμα του 19ου αιώνα και στον αρχόμενο 20ό ο καπιταλισμός είχε εγείρει νέες δυνάμεις. Αλλά προκαλούσε και κοινωνικές κρίσεις, όσο η πολιτική, που διένυε τις μεγάλες λεωφόρους του ιμπεριαλισμού, περνούσε από τα βορβορώδη σοκάκια της εργατικής εξαθλίωσης. Κρίσεις που επέστρεφαν ως καθήκον για αντίδραση στη χλιδή και την έπαρση όσων απολάμβαναν την «Επίχρυση Εποχή» και απέκρυπταν πως, για να τη διατηρήσουν, χρειαζόνταν έναν γενικευμένο πόλεμο, στον οποίο με τις ιδεολογίες θα έκαναν την κοινωνία συνένοχη.

52. Εφημ. *Μελησιγενής*, 8.2.1845.

53. Paul Dumont, «Η οθωμανική εργατική τάξη, παραμονές επανάστασης των Νεότουρκων. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του οθωμανικού προλεταριάτου», μτφρ. Γ. Σεφερτζής, *Ο Πολίτης* 2 (1976), σ. 78.

54. J. Beinín, *Workers and Peasants*, ό.π., σ. 78.

55. Dina Danon, *The Jews of Ottoman Izmir*, Καλιφόρνια, Stanford University Press, 2020, σ. 16-17.

SUMMARY

Kalliope Pavli, No traces of the «unworthy» people of Smyrna

Smyrna, one of the fastest growing port-cities of modernity, was overshadowed by the ideological use of history, apparent in narratives which focused on the wealth of the ruling class, the literate and self-referred to their comparative advantages. Descriptions highlighted the European ideal in the city of a semi-colonial, dependent Empire, as «ideal» has been the silence regarding the poorer social strata and the laborers hired by day; the majority of the city and driving forces of its wealth, but considered as having no historical mission or impact in the cosmo-historical sweep.

Given that there is a division into social classes, the article studies the gap between upper and lower class. As the upper one had a visible lifestyle and, thanks to affluent writings devoted to them, a well-known mindset, we focus on the latter which found it hard to afford basic essentials. In addition, an underclass was determined in Smyrna. Both social groups were largely ignored by travelers and historians; however, thanks to few of them, we were able to find traces of the so-considered «unworthy» people of Smyrna, but who importantly contributed to the prosperity, the fame and the remembrance of the city.

